

“Het niet alledaagsche der toestanden”

Dagboeken uit de Tweede Wereldoorlog als historische bron

Laura Nys en Bart Willems

TSEG 22 (2): 85–104

DOI: 10.52024/hph58r42

“The uncommon nature of these circumstances”
Diaries from World War II as historical sources

Abstract

This article discusses war diaries from World War II as historical sources and sheds light on their value for social historians. First, we discuss the importance of a good policy in terms of preservation and accessibility of the war diaries. Next, we situate war diaries as a specific genre within ego documents. We then show how war diaries can contribute to the historiography, using examples from the existing literature. Throughout the article, we draw from thirty Belgian war diaries to illustrate their potential uses. These war diaries were found in judicial files of collaboration cases.

Gevonden: oorlogsdagboek

“Laubach, 6- 11- 44

En voor de zooveelste maal in mijn leven begin ik een dagboek te houden. Een manie is het, gewoonweg geloof ik. Ofwel wordt het me ingegeven door het niet alledaagsche der toestanden waarin we verkeerden.”¹

Zo begint R.S. zijn nieuwe dagboek in Laubach, Duitsland, in 1944. R.S., afkomstig uit Vlaanderen, heeft de oorlog doorgebracht in België. Tijdens de oorlogsjaren steunt hij de bezetter. Als de Duitse troepen zich

¹ Fragment uit het dagboek van R.S. Rijksarchief Beveren (hierna RABn), Krijgshof Antwerpen (KHA), dossier 14/06/1947.

in september 1944 terugtrekken uit België, verlaat ook R.S. het land. Zo komt hij terecht in Laubach, zo'n zeventig kilometer van Frankfurt. In zijn dagboek geeft hij een kleurrijke beschrijving van het dorp en zijn bewoners: "echte filmartiesten die het niet weten, die met een overdaad van oude folklore hun dagelijksche rolletjes spelen. Typen! Werkelijk".²

In dit artikel bespreken we de waarde van oorlogsdagboeken uit de Tweede Wereldoorlog voor historisch onderzoek. We gebruiken hiervoor een dertigtal oorlogsdagboeken die werden teruggevonden in berechtingsdossiers van het militair gerecht. Het gaat om de vervolging van personen die verdacht werden van collaboratie met de Duitse bezetter in de periode 1940-1945. De dagboeken werden als bewijsstuk aan hun dossier toegevoegd. Dit was echter een uiterst zeldzaam gegeven: op de circa 23.000 dossiers die reeds systematisch zijn nagekeken³, werden slechts deze dertig aangetroffen.

Deze dertig dagboeken werden bij een huiszoeking door de politiediensten in beslag genomen en maken aldus integraal deel uit van het gerechtelijke dossier. Het zijn immers bewijsstukken voor de strafbare feiten waarvan de betrokkene werd verdacht. In sommige gevallen werd dit ook expliciet door de openbare aanklager aangegeven. Zo kon L.V.M niet loochenen dat hij als chauffeur bij het Nationalsozialistische Kraftfahrkorps had gediend. In zijn dossier is volgende aantekening te lezen: "Bovendien bevat de bundel [het gerechtsdossier] een schrijfboek waarin op de eerste bladzijde de naam van verdachte, zijn adres en het nummer van de kolonne waarvan hij deel uitmaakte geschreven zijn en waarin hij een soort van dagboek heeft gehouden."⁴ Door namen in de dagboeken met rood of blauw potlood te onderlijnen, kregen de politiediensten ook zicht op het sociale netwerk van de verdachte. Ook het zeer expliciet afsluiten van correspondentie met 'Heil Hitler', was een bezwarend element. Dat deze dagboeken in de strafdossiers zitten, is een gelukkig toeval en dus eerder uitzonderlijk. Ze werden door de politiediensten naast andere bewijsstukken verzameld zoals onder meer foto's, briefwisseling, lidkaarten of propagandamateriaal. Oorlogsdagboeken zijn dus de Zuidzeeparels van deze dossiers: zeldzaam en kostbaar.

2 RABn, KHA, dossier 14/06/1947, dagboekantekening op 6 november 1944, p. 10.

3 Het gaat om dossiers van de krijgsraden van Antwerpen en Mechelen, het krijgsauditoraat van Antwerpen en het krijgshof van Antwerpen. Vanwege hun privacygevoelige aard zijn deze bronnen enkel raadpleegbaar met toestemming van het College van Procureurs-Generaal. Mits toestemming, kan een lijst van de dossiers met een dagboek bekomen worden bij het Rijksarchief Antwerpen-Beveren.

4 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/3419, Uiteenzetting der feiten, d.d. 5 augustus 1946.

Oorlogsdagboeken hebben veel potentieel om een sociale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te schrijven. Voor de Belgische case is dat zeker (nog) geen evidentie. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland bestaan er voor België geen omvangrijke dagboekcollecties. Belgische oorlogsdagboeken worden immers te verspreid bewaard in archieven en bibliotheken, maar vermoedelijk berusten er ook nog heel wat ongekennde dagboeken in privébezit. In België zijn er slechts enkele thematisch aangelegde deelverzamelingen in archiefcentra zoals het Algemeen Rijksarchief, het CegeSoma (Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Samenleving, de AB-reeks)⁵ en het War Heritage Institute (Personalia 40-45). Een centrum dat zich toelegt op het onderzoek naar egodocumenten bestaat in België vooralsnog niet.

Juist omdat dagboeken kwetsbare bronnen zijn die dreigen verloren te gaan bij slechte bewaaromstandigheden, lanceerde Archiefpunt⁶ in 2024 het project 'WOII in de ik-vorm: oorlogsdagboeken'.⁷ Door dagboeken in Vlaanderen en Brussel te lokaliseren, te inventariseren, te digitaliseren en online te presenteren wil het project dit kostbare erfgoed voor de toekomst veilig stellen en ter kennisgeving aanbieden voor een breed publiek. Op die manier moet het in de toekomst mogelijk zijn om dagboeken eenvoudig te consulteren, voor zowel interdisciplinair academisch onderzoek als publieksgerichte initiatieven. Door zich te richten op een gecontextualiseerde inventarisering van dagboeken uit de periode 1939-1948, wil dit project verhalen uit deze crisisperiode in de Belgische geschiedenis blijvend verrijken met een bottom-up perspectief.

In dit artikel tonen we de meerwaarde aan van de oorlogsdagboeken voor historisch onderzoek, en laten we zien hoe initiatieven zoals dat van Archiefpunt hierin noodzakelijk zijn. Eerst wijzen we op het belang van een goede bewaring en ontsluiting van de oorlogsdagboeken en vermelden we *good practices* uit het buitenland. Vervolgens situeren we oorlogsdagboeken als specifiek genre binnen egodocumenten en dagboeken. Aan de hand van concrete voorbeelden illustreren we de diversiteit in de oorlogsdagboeken uit ons corpus, bijvoorbeeld

5 De grootste collectie aan Belgische oorlogsdagboeken uit de Tweede Wereldoorlog wordt bewaard door het CegeSoma en bevat circa 300 dagboeken. Gertjan Desmet, *Verzameling 'Dagboeken en manuscripten' van het CEGESOMA. Aanwinsten 1969-2018. 1891-2018 (vnl. 1940-2018)* (Inventarissen CEGESOMA, 6) (Brussel 2024).

6 Archiefpunt is een dienstverlenende organisatie voor privéarchieven en -collecties in Vlaanderen en Brussel. Website van Archiefpunt < <http://www.archiefpunt.be> >, geraadpleegd op 3 juli 2024.

7 Website van het project Oorlogsdagboeken < <https://oorlogsdagboeken.be> >, geraadpleegd op 22 juli 2024.

inzake de sociale achtergrond van de schrijvers, de motieven om het dagboek bij te houden, de inhoud en hoe het dagboek bewaard is gebleven. Met een greep uit het bestaande onderzoek in binnen- en buitenland tonen we vervolgens de onderzoeksmogelijkheden die zulke oorlogsdagboeken te bieden hebben.

Kostbaar en zeldzaam erfgoed

Het ontsluiten van oorlogsdagboeken, zoals ‘WOII in de ik-vorm: oorlogsdagboeken’ beoogt, is op zichzelf niet nieuw. In het buitenland werden immers reeds gelijkaardige initiatieven ondernomen. Een exhaustief overzicht ervan zou ons hier te ver leiden, daarom focussen we vooral op de initiatieven die in de buurlanden werden genomen op het vlak van de studie en de bewaring van egodocumenten. Het in Italië in 1984 opgerichte *Archivio Diaristico Nazionale*⁸ inspireerde de *Association pour l'Autobiographie et le Patrimoine Autobiographique* (APA) in Frankrijk. Dit instituut zag in 1992 het levenslicht.⁹ Duitsland, met het *Deutsches Tagebucharchiv* in 1998 en Nederland met het *Nederlands Dagboekarchief* (NDA) in 2009 volgden. Sinds 2014 is NDA een onderdeel van het Meertens Instituut, het onderzoekscentrum dat zich bezighoudt met de studie van de Nederlandse taal en cultuur.¹⁰ Samen met andere instellingen vormen deze onderzoekscentra sinds 2015 het *European Diary Archives and Collections Network* (EDAC). De EDAC-leden stellen zich tot taak om autobiografische geschriften van ‘gewone’ mensen te verzamelen en te bewaren.¹¹

In het Verenigd Koninkrijk lanceerden Irving Finkel en Polly North in 2007 *The Great Diary Project*.¹² Het project redt, archiveert en maakt een groeiende collectie van meer dan 9000 ongepubliceerde dagboeken openbaar. De dagboeken zijn vrij beschikbaar voor onderzoekers en geïnteresseerde lezers in de leeszaal van het Bishopsgate Institute.

8 Website van de Fondazione Archivio Diaristico Nazionale < <http://archiviodiari.org/> >, geraadpleegd op 22 juli 29.

9 <http://autobiographie.sitapa.org/>

10 <https://www.dagboekarchief.nl/> De collectie van het Nederlands Dagboekarchief is, net als andere analoge collecties van het Meertens Instituut, ondergebracht in de archiefruimtes van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).

11 Leonieke Vermeer, ‘Stretching the archives. Ego-documents and life writing research in the Netherlands. State of the art’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:1 (2020) 31-69, 53.

12 <https://thegreatdiaryproject.co.uk/>

Het in 1994 opgerichte *Institut für Geschichte und Biographie* van de FernUniversität in Hagen (Duitsland) beheert het archief *Deutsches Gedächtnis*.¹³ Dat archief bevat egodocumenten zoals biografische interviews, autobiografieën, dagboeken, familiechronieken en brievencollecties van personen die een band hebben met sociaal-politieke gebeurtenissen in Duitsland of met de Duitse geschiedenis. Een belangrijk onderdeel vormt het 'Kempowski Archief'. Het Kempowski Archief in het *Deutsches Gedächtnis* bestaat uit 320 documenten, waaronder 120 autobiografische teksten, 60 dagboeken en 60 bundels brieven. Het grootste deel van Kempowski's archief is echter te vinden in de *Akademie der Künste* in Berlijn. Met circa 600 strekkende meter is het de grootste persoonlijke archiefcollectie van de instelling.¹⁴

Walter Kempowski (1929-2007) richtte in 1980 het *Archiv für unpublizierte Autobiographien* op. In de jaren die volgden tot aan zijn dood heeft Walter Kempowski deze archieven systematisch opgebouwd en uitgebreid. Via advertenties in kranten vroeg hij om hem autobiografische aantekeningen, dagboeken, briefwisseling en andere egodocumenten te sturen. Zijn collectie vulde hij aan met aankopen op veilingen en rommelmarkten. Naast egodocumenten bevat de verzameling ook schriften, poëziealbums, kalenders, certificaten, akten en testamenten. In meer dan 25 jaar verzamelde Kempowski meer dan 8.000 items. Veel van de ontvangen dagboeken gebruikte de auteur voor zijn veelgeprezen project *Das Echolot*, een tiendelig collectief dagboek van het Duitsland in de jaren 1941 tot 1945. De eerste vier delen werden in 1993 gepubliceerd, het laatste deel in 2005.¹⁵ In 2020 verscheen het laatste deel in een Nederlandse vertaling.¹⁶

Het concept van het collectieve dagboek als 'verzamelde herinneringen' kreeg recent ook in Nederland navolging met het boek *De meidagen van 1940. Een collectief dagboek* van Luuc Kooijmans.¹⁷ Dergelijke projecten kunnen, makkelijker dan in België, gefaciliteerd worden omdat tal van dagboeken online raadpleegbaar zijn. Kooijmans

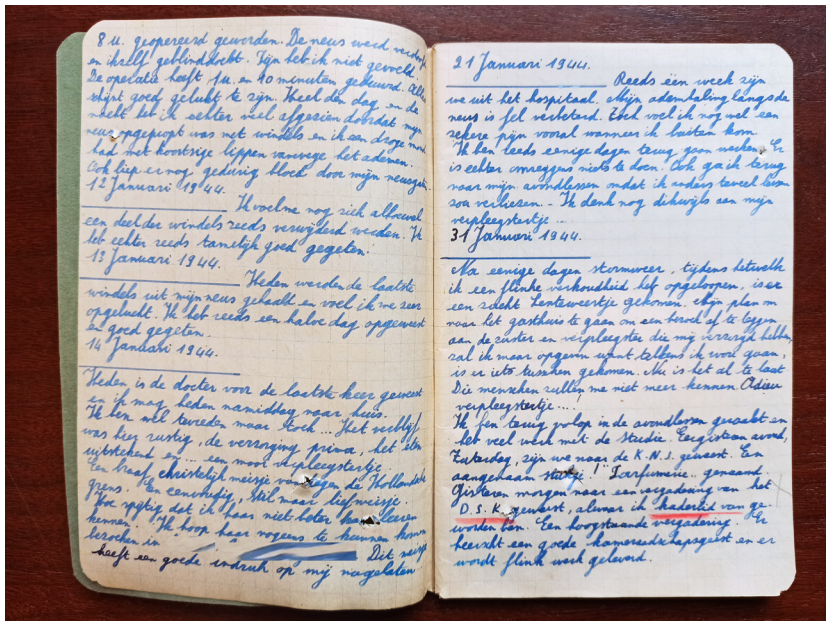
13 <https://www.fernuni-hagen.de/geschichteundbiographie/deutschesgedaechtnis/>

14 <https://www.adk.de/de/archiv/archivabteilungen/literatur/erwerbungs-geschichte.htm>

15 Charlotte Heinritz, 'Das Kempowski-Archiv für unpublizierte Biographien', in: Richard Hacken und Bernd Hagenau (red.), *Walter Kempowski zum sechzigsten Geburtstag* (München 1989) 21-45; Gudrun Wede, 'Kempowskis Lebensläufe und seine Archive. Bericht über eine Ausstellung in der Akademie der Künste Berlin', *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen* 20 (2007) 153-156.

16 Walter Kempowski, *Zwanenzang 1945. Een collectief dagboek – van Hitlers laatste verjaardag tot de bevrijding* (Amsterdam 2020).

17 Luuc Kooijmans, *De meidagen van 1940. Een collectief dagboek* (Amsterdam 2022).

Illustratie 1 Geanonimiseerd fragment uit een dagboek, met aanduidingen van het gerecht op de rechterbladzijde.

(Bron: Rijksarchief Beveren, KA Antwerpen, 1944/1764.)

gebruikte overigens niet alleen egodocumenten uit de hierboven reeds aangehaalde collectie dagboeken van het NIOD.¹⁸ De website Het Geheugen onder auspiciën van de Koninklijke Bibliotheek van Nederland toont een groot aantal gedigitaliseerde oorlogsdagboeken uit de collectie van het NIOD, aangevuld met nog eens honderden dagboeken die bij andere archiefinstellingen worden bewaard.¹⁹ Ook het online platform Oorlogsbronnen levert interessante vondsten op.²⁰ Een groot manco is dat deze collecties niet op trefwoorden doorzoekbaar zijn, wat een grote handicap is voor wie wetenschappelijk onderzoek wil doen naar een bepaalde periode, regio of thema. De metadatering van de collectie dagboeken van het NDA werd in 2015 gerealiseerd met de database 'Data van Dagboeken'. Die database is evenwel omwille

18 De inventaris en een overzicht van de gedigitaliseerde en getranscribeerde dagboeken uit de 'NIOD collectie 244' zijn te vinden op de website < <https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=o&mizig=210&miadt=298&micode=244&milang=nl> > | "inv3t5", geraadpleegd op 3 juli 2024.

19 Website Het Geheugen < <https://geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/pages/collectie/Oorlogsdagboeken> >, geraadpleegd op 3 juli 2024.

20 Website Netwerk Oorlogsbronnen < <https://www.oorlogsbronnen.nl/> >, geraadpleegd op 4 juli 2024.

van privacyredenen beperkt toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek.²¹

Ook de oorlogsdagboeken waaruit dit artikel verder zal citeren, zijn niet openbaar. Dit heeft alles te maken met het feit dat ze deel uitmaken van gerechtelijke dossiers. Onderzoekers die aan de slag willen met deze oorlogsdagboeken, dienen toestemming aan te vragen bij het College van Procureurs-Generaal. Behalve de hier aangehaalde oorlogsdagboeken, zijn er echter nog tal van oorlogsdagboeken die geen deel uitmaken van juridische bronnen. Het nieuwe project van Archiefpunt zal bijdragen aan de ontsluiting van deze dagboeken, waardoor ze makkelijker beschikbaar worden voor onderzoekers. Zoals dit artikel toont en zoals blijkt uit de bestaande literatuur, hebben deze bronnen een groot potentieel voor onderzoekers.

Egodocumenten en dagboeken

Bronnen zoals dagboeken, persoonlijke correspondentie en memoires zijn in het Nederlands gekend als 'egodocumenten'. De term komt van de invloedrijke Nederlandse historicus Jacques Presser, die in de jaren vijftig al op het belang van zulke bronnen wees.²² Pressers interesse voor egodocumenten groeide tijdens zijn betrokkenheid bij de uitgave van oorlogsdagboeken van Joodse Nederlanders, en vooral tijdens de voorbereiding van zijn magnum opus *Ondergang*. Daarin onderzocht hij op vraag van het net opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) de vervolging van de Nederlandse Joden tijdens de Duitse bezetting. "Wanneer wij de lezer onophoudelijk wilden confronteren met de ervaringen, de gedachten en gevoelens van individuele personen, was het onvermijdelijk in zo ruim mogelijke mate te putten uit een soort bronnen, welke wij wel eens met de verzamelnaam 'ego-documenten' bestempeld hebben", schreef hij in *Ondergang*.²³ Er waren bovendien heel wat dagboeken over de oorlogsperiode beschikbaar. In maart 1944 had de Nederlandse regering in ballingschap via Radio Oranje een oproep gedaan aan Nederlanders

21 Douwe Zeldenrust, Nina Wijsbek en Menzo Windhouwer, 'Data van dagboeken. Linguistics and literature', *Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences* 2 (2017) 1-7.

22 Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Jacques Presser, Egodocuments and the personal turn in historiography', *European Journal of Life Writing* 7 (2018) 90-110, 91.

23 Jacques Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*, deel 2 ('s-Gravenhage 1965) 523.

om dagboeken bij te houden om de Duitse bezetting te documenteren. Deze dagboeken, aangevuld met andere egodocumenten, interviews en archiefbronnen, werden door Presser gebruikt in zijn onderzoek.

Lange tijd stond de academische wereld betrekkelijk kritisch tegenover het gebruik van dagboeken als historische bron. De herwaardering van de bron gebeurde in de jaren zeventig en tachtig, niet toevallig een periode waarin de mentaliteitsgeschiedenis en de *microstoria* opkwamen; genres waarin gedachten en gevoelens een belangrijke plaats innemen. De groeiende interesse in egodocumenten als bron leidde ook tot onderzoeken naar de geschiedenis van egodocumenten zelf.²⁴

Het dagboekschrijven als culturele praktijk kent in Europa een lange traditie en maakte aanzienlijke veranderingen door. De vroegste dagboeken vinden we terug in de vorm van dagelijkse optekeningen van gebeden, kasboeken die zich tot dagboeken ontwikkelden of aantekeningen over een familiegeschiedenis die zich uitbreidden tot familieboekjes. De meeste dagboeken hadden aanvankelijk een zakelijk karakter. Sinds de zeventiende eeuw werden dagboeken persoonlijker en bevatten ze meer introspectie, hoewel dit pas laat in de achttiende eeuw gebruikelijk werd. Het dagboek als genre kent een waaier aan toepassingen: van persoonlijke reflecties tot dagboeken die ouders bijhielden over het opgroeien van kinderen, religieuze dagboeken of het gebruik van dagboeken in opvoedingsmethodes.²⁵ Het hoeft geen verwondering te wekken dat vooral historici die de vroegmoderne periode onderzoeken reeds aan dit fenomeen veel aandacht hebben geschonken.²⁶ Vooral in tijden van crisis grijpen ook 'gewone' mensen naar de pen – het 'crisisdagboek', noemde de Franse dagboekhistoricus Philippe Lejeune dit.²⁷ Het is geen toeval dat de Zweedse kinderboekenauteur Astrid Lindgren, bekend van Pippi Langkous, haar dagboek laat aanvangen op 1 september 1939, het moment waarop

24 Voor een uitstekend overzicht, zie Vermeer, 'Stretching the archives'; Rudolf Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser. Waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29:1 (2002) 19-37.

25 Rudolf Dekker, 'Egodocumenten in Nederland', *Neerlandica Extra Muros* (1998) 19.

26 Zie voor Nederlandse voorbeelden de literatuurverwijzing in: Vermeer, 'Stretching the archives', 46-47, voetnoot 65.

27 Jeremy D. Popkin en Julie Rak (red.), *Philippe Lejeune, On diary* (Honolulu 2009) 195. Voor een reflectie over crisis en temporaliteit in oorlogsdagboeken, zie Kathryn Sederberg, 'Writing through crisis. Time, history, futurity in German diaries of the Second World War', *Biography* 40:2 (2017) 323-342.

Engeland aan nazi-Duitsland de oorlog verklaarde omwille van de inval in Polen. Eind 1945 stopt ze met haar dagboek.²⁸

Verschillende regeringen vroegen hun burgers trouwens om tijdens de oorlogsperiode een dagboek bij te houden. Het Nederlandse voorbeeld werd eerder al vermeld. Sinds 1945 zijn zo'n 2300 oorlogsdagboeken aan het NIOD geschonken.²⁹ Ook in Engeland deed de regering in de jaren veertig een oproep aan de Britten om dagboeken bij te houden over hun oorlogservaring. De dagboeken kaderen in het zogeheten 'Mass Observation Project', waarbij gewone mensen als 'subjectieve camera's' het dagelijks leven tijdens de oorlog zouden registreren. De archieven van de Mass Observation, met hun rijke collectie aan egodocumenten van gewone mensen, zijn een kostbare bron voor historici.³⁰

In België is dit culturele erfgoed tot op heden nog grotendeels onbekend en onbenut. Algemene overzichten van bestaande dagboeken en van hun bewaarplekken, ontbreken. In tegenstelling tot onze buurlanden, waar het gebruik van egodocumenten in de historiografie over de Tweede Wereldoorlog al meer is ingeburgerd, is dat in België nauwelijks het geval. Dagboeken zoals dat van R.S. verschaffen niet alleen inzicht in persoonlijke ervaringen, ze beschrijven zowel de grote gebeurtenissen als de alledaagse zaken van tijdens de oorlog. Hiermee kunnen oorlogsdagboeken een mooie en broodnodige aanvulling vormen op de Belgische academische geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog, die doorgaans een top-down benadering hanteert. Daarbij hebben auteurs veelal oog voor organisaties en structuren, maar vormt het persoonlijke levenstraject zelden het vertrekpunt om het grote verhaal over de Tweede Wereldoorlog te vertellen. Egodocumenten kunnen het verhaal van de Tweede Wereldoorlog verrijken met een bottom-up perspectief. Vanwege hun veelsoortigheid bieden oorlogsdagboeken, zoals Arvi Sepp en Hans Vandevoorde het mooi omschrijven, een "kaleidoscopic view of various fields of experience in war".³¹

28 Astrid Lindgren, *Oorlogsdagboek 1939-1945* (Amsterdam 2015) 5, 21.

29 NIOD, Archiefoverzicht, Europese dagboeken en egodocumenten, <https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miaadt=298&micode=244&miview=inv2>>, geraadpleegd op 22 juli 2024.

30 Dorothy Sheridan, Brian V. Street en David Bloome, *Writing ourselves. Mass-observation and literacy practices* (New York 2000).

31 Arvi Sepp en Hans Vandevoorde, 'Reality of the extraordinary. Wartime diary writing', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 98:3 (2020) 579-592, 582; 589.

De vraag waarom er in België algemene overzichten van bestaande dagboeken en hun bewaarplekken ontbreken, is niet eenduidig te beantwoorden. Vooreerst duurde het vrij lang vooraleer het wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in België van de grond kwam. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland duurde het tot laat in de jaren 1960 vooraleer de Belgische overheid de urgentie zag om dit onderzoek te faciliteren met de oprichting van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, de voorloper van het CegeSoma.³² Daarenboven lag de focus van het Rijksarchief in die jaren op de verwerking van overheidsarchieven. Na de invoering van de archiefwet in België in 1955 werden vooral Ancien Régime en negentiende-eeuwse archieven toegankelijk gemaakt omdat voor de raadpleging van overheidsarchief de 100-jaarregel gold.

Maar ook wanneer vanaf de jaren 1990 de erfgoedsector een belangrijker plaats krijgt in het Vlaamse cultuurbeleid, zijn er slechts weinig initiatieven te signaleren die systematisch (oorlogs)dagboeken in kaart hebben gebracht. Het is daarenboven pas sinds 2005 met de ontwikkeling van de Archiefbank Vlaanderen, nu Archiefpunt, dat online archieven in privébezit makkelijker vindbaar zijn. Met andere woorden: lange tijd bekommerde zich geen enkele archief-, onderzoeks- of erfgoedinstelling zich om een gerichte prospectie van (oorlogs) dagboeken in privébezit in kaart te brengen. Op die manier zijn wellicht veel dagboeken verloren gegaan of blijven ze onbekend omdat ze niet zichtbaar zijn.

Oorlogsdagboeken

Een dagboek is een verzameling korte teksten die in de eerste persoon geschreven zijn. De teksten zijn niet noodzakelijk voor een andere lezer bedoeld dan voor de schrijver zelf.³³ Cruciaal is dat deze aantekeningen chronologisch geordend zijn, bijvoorbeeld per dag. Dit kenmerk zit vervat in de term zelf: *dagboek*, *diary*, *journal intime*, *Tagebuch*. Toch hoeft een schrijver niet per se *dagelijks* in een dagboek te noteren. Sommige dagboekschrijvers houden hun dagboek systematisch bij, voor anderen is het een onregelmatige gewoonte.

32 Nico Wouters, 'The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLIX:2,3 (2019) 21-22.

33 Irina Paperno, 'What can be done with diaries?', *The Russian Review* 63:4 (2004) 561-573.

Een dagboek verschilt van memoires door het temporele perspectief. Op het moment dat de auteur in het dagboek schrijft, – in het heden – is de toekomst nog onzeker. Memoires daarentegen genieten een retrospectieve overzichts-blik: de uitkomst is gekend. Daarmee vertonen memoires doorgaans een narratieve coherentie, in tegenstelling tot veel dagboeken. Voor de Duitse historica Kathryn Sederberg leidt het gebrek aan een gekend eindpunt tot een spanning voor de dagboekschrijver. Enerzijds willen auteurs hun leven voorstellen als een reeks afgesloten gebeurtenissen waarbij ze vanuit de toekomst terugblikken op het verleden. Anderzijds zitten de dagboekschrijvers gevangen in het heden, waarbij de toekomst tal van nieuwe richtingen uit kan. Volgens Sederberg staat de drang van de dagboekschrijver om een coherent narratief te creëren op gespannen voet met de instabiliteit van de steeds wisselende toekomstverwachtingen.³⁴

Zeker in oorlogstijden zien veel mensen zich geconfronteerd met een onzekere toekomst. Oorlogsdagboeken vertonen dan ook veel overeenkomsten met het hoger vermelde 'crisisdagboek' van Lejeune; een dagboek waarbij de teksten gericht zijn op het doorstaan van of ontsnappen aan een moeilijke periode.³⁵ In tijden van oorlog gaat het dan niet alleen om een persoonlijke crisis, maar een collectieve crisis waarin elke zekerheid op de helling staat.³⁶

Net als andere dagboeken vertonen ook oorlogsdagboeken een verschuiving doorheen de tijd. Vroege oorlogsdagboeken waren vooral onpersoonlijke militaire dagboeken met uiteenzettingen van de strategieën. De trend tot religieuze introspectie in de zeventiende eeuw leidde ertoe dat militaire dagboekschrijvers een rechtvaardiging probeerden te vinden voor hun gewelddadige optreden om zich te verantwoorden voor God. Behalve de algemene neiging tot verinnerlijking in de achttiende eeuw, die zich ook in andere bronnen van het 'zelf' liet voelen, was ook een kentering zichtbaar in de negentiende eeuw, stelt Andrea Peterson. In die periode begonnen ook niet-militairen die getuigen waren geweest van de gruwelen van het slagveld, hun reflecties stelselmatig en kritischer op te tekenen. Met de stijgende geletterdheid kregen ook meer mensen de mogelijkheid

34 Sederberg, 'Writing through crisis', 339.

35 Lejeune, *On diary*, 195.

36 Zie ook Rose Spijkerman, Olivier Luminet en Antoon Vrints, 'Fighting and writing. The psychological functions of diary writing in the First World War', in: G. Warland (red.), *Experience and memory of the first World War in Belgium. Comparative and interdisciplinary insights* (Münster 2019) 23-44.

tot het bijhouden van een (oorlogs)dagboek, wat zich liet zien in de Boerenoorlogen, en natuurlijk de Eerste Wereldoorlog.³⁷

Schrijvers van oorlogsdagboeken uit de Tweede Wereldoorlog kwamen uit verschillende lagen van de bevolking. Sommige oorlogsdagboeken werden bijgehouden door gevestigde schrijvers zoals Ernest Claes, August Vermeylen en Jan Walravens.³⁸ Maar dit is zeker niet altijd het geval. Onder de schrijvers van oorlogsdagboeken uit onze steekproef zaten bijvoorbeeld ook een kleermakersgast, een metser en een pasteibakker. Op zijn doorreis in Frankrijk in 1942 noteerde deze laatste overigens recepten voor flan, abrikozenstroop en andere lekkernijen.³⁹ Zijn beroepsvorming laat zich duidelijk merken, net als, wellicht, zijn hoop op betere tijden.

Ook de tijdsafbakening verschilt. Sommige dagboeken beginnen en eindigen met de oorlog. Anderen hielden reeds voor de oorlog een dagboek bij en bleven dit doen tijdens de oorlog. Toch kan ook bij geroutineerde dagboekschrijvers de oorlog een verschil betekenen. Voor kloosterdagboeken merkte An Vandenberghe op dat de zusters meer noteerden tijdens de oorlogsjaren.⁴⁰ Vandenberghe verklaart dit door de verstoorde gang van zaken tijdens de oorlogsjaren, die nieuwe verantwoordelijkheden en zorgen met zich meebrachten voor de zusters, zoals de voedselbevoorrading voor zichzelf, hun leerlingen, patiënten en vluchtelingen.

Voor het bijhouden van een dagboek bestaan verschillende redenen. Philippe Lejeune onderscheidt onder andere reflectie (en zeker voor crisisdagboeken), expressie, herinneren (voor zichzelf dan wel voor het nageslacht) en tot slot het schrijven voor het plezier. De oorlog gaf sommigen vermoedelijk extra redenen om een dagboek bij te houden, hetzij om betekenis te kunnen geven aan het heden, hetzij om de uitzonderlijke periode op te tekenen voor de toekomst, zoals R.S., die in de inleiding werd geciteerd. Hij droeg het bovendien op aan zijn vrouw en dochter. Dit kwam ook voor bij andere schrijvers uit ons bronnencorpus, zoals bij E.A., die op Moederdag een nieuw dagboek begon “ter herinnering aan mijn vrouwtje en ons Mams”⁴¹,

37 Andrea Peterson, ‘War diaries and journals’, in: Margaretta Jolly (red.), *Encyclopedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Londen 2001) 925-926

38 Janna Aerts, ‘Ritual and necessity. Practices of diary writing in occupation diaries from Brussels’, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 98:3 (2020) 753-772.

39 RABn, Krijgsraad (hierna KR) Antwerpen, dossier 1945/2151.

40 An Vandenberghe, ‘Kloosterdagboeken. De genialiteit van het alledaagse’, *Tijd-Schrift* 8:1 (2018) 41-48, 47.

41 RABn, KR Antwerpen, dossier 1948/848.

of bij E.K.: "Dagboek aan mijn lief moedertje".⁴² Hieruit blijkt dat velen aan hun familie dachten bij het schrijven van hun dagboek. J.D. daarentegen werd geïnspireerd door het dagboek van Paula Geerts, een Nederlands meisje dat omkwam in de bombardementen van 1940 en wiens dagboek kort na haar dood werd gepubliceerd. Voor het bijhouden van oorlogsdagboeken in het bijzonder wijzen Arvi Sepp en Hans Vandevoorde nog op een andere reden: "Every diary entry testifies to the existence and survival of the author."⁴³ Het dagboek is dan een bewijs van zelfbehoud, een bewijs van bestaan.

Onderzoeksmogelijkheden

Egodocumenten hebben veel te bieden aan historici en literatuurwetenschappers. Ze kunnen inzicht bieden in persoonlijke belevingen van 'Grote Gebeurtenissen', in de motieven van individuen, ze kunnen leemtes opvullen van andere bronnen of kunnen leiden tot nieuwe onderzoeksvragen.⁴⁴ Een belangrijk werk dat toont hoe egodocumenten kennis over het verleden nuanceren, is het onderzoek van Aline Sax. Op basis van repressiedossiers, brieven en dagboeken bestudeerde ze de motivaties van collaborerende Vlamingen. Uit haar steekproef bleek dat veertig procent van de door haar onderzochte collaborateurs een ideologische motivatie had, 32 procent persoonlijke beweegredenen en de overige groep een mengeling van de twee. De rol van ideologie is aanzienlijk en bovendien speelde het nazisme hierin geen perifere rol, maar was het belangrijk in de ideologische onderbouwing, net als de personencultus rond Hitler.⁴⁵ De oorlogsdagboeken uit ons corpus tonen hoe er barstjes kunnen ontstaan in deze overtuigingen, of hoe personen van idee kunnen veranderen. In 1943 schrijft R.E.: "Ja in 8 maand ben ik wel veranderd, anti ben ik geworden, anti tegen dezen oorlog, Duitschland moet verliezen."⁴⁶ Hoe hij die ommekeer maakte, legt hij uit in zijn dagboek, evenals de gevolgen die dit voor hem had.

42 RABn, KR Mechelen, dossier 1946/1308.

43 Sepp en Vandevoorde, 'Reality of the extraordinary', 585.

44 Rudolf Dekker en Ariane Baggerman, "De gevaarlijkste van alle bronnen". Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History* 1:4 (2004) 3-22.

45 Aline Sax, *Voor Vlaanderen, volk en Führer. De motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945* (Antwerpen 2012) 387-389; 391; 393.

46 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/767, 31 december 1943.

Egodocumenten kunnen ook bijdragen aan de geschiedenis van kennis: wat wisten burgers in de jaren 1940 bijvoorbeeld over de vernietigingskampen? Op basis van 164 dagboeken onderzocht Bart van der Boom wat Nederlandse burgers wisten over de genocide die toen volop aan de gang was. Hierbij maakt hij een onderscheid tussen de kennis die men met zekerheid had, wat verondersteld werd, en wat niet geweten noch verondersteld kon worden. Hoewel de intentie van de bezetter geweten was, onderschatten burgers de werkelijke betekenis en schaal van de uitroeiing.⁴⁷ Zijn onderzoek leidde evenwel tot een debat onder historici.⁴⁸ Voor België bestudeerde Mathilde Salamone in haar masterthesis hoe Belgische niet-Joodse burgers in hun dagboeken schreven over de anti-Joodse maatregelen. Salamone stelde grote geografische verschillen vast tussen de circulatie van kennis in steden en op het platteland, maar concludeerde niettemin dat alle dagboekschrijvers kennis hadden van het anti-Joodse beleid van de bezetter.⁴⁹

Ook de dagboeken uit ons corpus geven inzicht in de verspreiding en receptie van nieuws, of juist het gebrek daaraan. Velen onder hen bevonden zich niet in België en uitten hun bezorgdheden over hun familie. Als R.E. zich in april 1944 in Zwitserland bevindt, beschrijft hij in zijn dagboek wat hij opvangt over België. De toestand wordt er slechter, schrijft hij, “overal bombardementen Antwerpen – Brussel – Gent – Namen enz. Wat zal dit alles nog worden. Is werkelijk de invasie voor de deur? God geeft dat alles kort zal zijn.”⁵⁰ Dagboeken kunnen dus ook wijzen op het niet-weten en de frustratie die dit met zich meebrengt.

De oorlogsdagboeken uit ons corpus werden geschreven door personen die na de oorlog beschuldigd werden van collaboratie met de vijand. Wisten zij wat hen te wachten stond in de naoorlogse berechting? Hoe beleefden zij het einde van de oorlog? “Velen die met de Duitsers hebben samengewerkt worden vermoord en gevangen genomen, doch ook vele “goede kerels,” zal misschien dit lot treffen” schreef R.E. in september 1944. Hij schreef geen angst te kennen: hij had niets misdaan – integendeel, hij had “de Duitsch” zelfs gesaboteerd

47 Bart van der Boom, “‘The Auschwitz Reservation’. Dutch victims and bystanders and their knowledge of the Holocaust’, *Holocaust and Genocide Studies* 31:3 (2017) 385-407.

48 Vermeer, ‘Stretching the archives’, 45.

49 Mathilde Salamone, ‘Les récits de la Shoah dans les journaux intimes. L’évolution de la perception des Belges sur la Shoah durant la Deuxième Guerre Mondiale’ (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Catholique de Louvain 2023).

50 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/767, dagboek aantekening 29 april 1944.

en had gedeserteerd. "Velen zullen misschien vinden dat ik verkeert gehandeld heb doch ik kan ieder open in de oogen zien!!!!"⁵¹

Het gebruik van egodocumenten als historische bron is ook voorwerp van kritiek. Egodocumenten zijn gevoelig voor zelfcensuur, de feilbaarheid van het menselijke geheugen en ze zijn verraderlijk door de emotioneel gekleurde indrukken. Het zijn terechte aandachtspunten. Toch zijn deze niet uniek voor egodocumenten. Ook in overheidsarchieven kan bijvoorbeeld zelfcensuur voorkomen in de vorm van verbloemende taal en in gerechtelijke documenten zijn ondervragingen niet zelden gekleurd door onderliggende morele oordelen. Egodocumenten moeten dus absoluut met voorzichtigheid benaderd worden, maar dit is het geval met alle historische bronnen.

Maar net als voor andere historische bronnen, zijn ook hier methodes voorhanden die de betrouwbaarheid van een document kunnen toetsen. In hun onderzoek naar geweld tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog plaatsten Akkerman, Boots en De Leede officiële bronnen tegenover egodocumenten en vergeleken hoe deze bronnen berichtten over gewelddadige incidenten. Bij deze vergelijking bleek dat egodocumenten méér oorlogsmisdaden vermeldden dan de overheidsdocumenten. Maar de meldingen van geweld die in beide bronnen voorkwamen, vertoonden een grote inhoudelijke gelijkenis in de beschrijving van de voorvallen.⁵² Gezien deze gelijkenis, kan ervan worden uitgegaan dat de egodocumenten wel degelijk geloofwaardige bronnen zijn. De overheidsdocumenten vertonen een onderrapportage van geweld en een verhullend taalgebruik, wat al langer vermoed werd maar nooit concreet bewezen werd. Ook over het geweld dat wél voorkomt in de ambtelijke bronnen, geven de egodocumenten nog meer informatie: ze geven inzicht in persoonlijk motieven zoals wraak, of in omstandigheden die geweld in de hand kunnen werken, zoals een aanhoudende en onhoudbare spanning. Egodocumenten kunnen zo bijdragen tot het onderzoeken van buitensporig geweld.

Een ander vraagstuk is de representativiteit van een dagboek, zeker als er maar één dagboek beschikbaar is om informatie te achterhalen. Ook hier kan de crossreferentie, zoals in de vorige alinea beschreven, soelaas bieden. Bovendien biedt een dagboek onderzoeksmogelijkheden die door geen andere bron beantwoord kunnen worden: de ervaringen van historische subjecten. De vragen

⁵¹ RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/767, 1 september 1944.

⁵² Lotte Akkerman, Kimberley Bootsma en Bente De Leede, 'Tussen egodocument en archief. Twee bronnen over dezelfde oorlog', *Leidschrift* 31:1 (2016) 39-56.

die een dagboek in dat geval beantwoordt, zijn dan ook geen vragen die zich laten formuleren in termen van 'gemiddeld' of 'typisch'. "Nine individuals could not possibly be representative. But nor could ninety,"⁵³ schrijft historicus James Hinton in zijn onderzoek naar de ervaringen en reflecties van Engelse dagboekschrijvers over de oorlogsperiode. De individuele verhalen geven geen kwantitatieve representativiteit, maar bieden wel inzicht in de culturele wereld waarin ze leefden en de culturele denkkaders waar ze toegang tot hadden.

Dit is met name voor historici van emoties of beleving interessant.⁵⁴ Het dagboek van G.K. bijvoorbeeld bevat beschrijvingen van geweld, pijn en wat het met hem doet om zijn medesoldaten in pijn te zien. Vooral een passage in december 1942 is veelzeggend, als hij zich met de Duisters aan het Oostfront heeft aangesloten en als zijn medesoldaten gewond terugkeren. "Bij het zien van hun voeten heb ik mijn hoofd omgedraaid. Zwart bevroren. De voeten een en al wond. En toch hebben ze doorgebeten, toch hebben ze zich door de bezette dorpen gebroken. Ja beste J. tranen hebben geglinsterd in mijn oogen en ik heb hun bewonderd."⁵⁵ De passage strookt op het eerste gezicht met de idealen van militaire mannelijkheid en doorzettingsvermogen. Maar het unieke aan een dagboek is nu net dat het inzichten geeft in een persoon op verschillende momenten, en daardoor in staat is om een veel complexer beeld weer te geven. Zo ook bij G.K. Enkele bladzijden verder steekt de vertwijfeling op: "Sterven voor zijn ideaal is mooi maar ik wil leven leven hoort ge. Aan ons behoort de toekomst. Aan ons. De jeugd. Ik kan niet meer. Vergeef me deze woorden ik moet ze schrijven [...]"⁵⁶ Het is een beklemmende getuigenis die aanspoort tot een onderzoek naar de gevoelscultuur tijdens de oorlogsjaren.

De hier aangehaalde dagboeken zijn bewaard in de dossiers omdat ze gebruikt werden in de gerechtelijke procedure. Sommige dagboeken tonen dan ook sporen van de gerechtelijke actoren, die bij bepaalde passages kruisjes zetten of de zinnen onderlijnden. Dit gebeurde vooral als de auteurs in hun dagboeken andere personen benoemden of politieke evenementen bijwoonden. J.D. bijvoorbeeld beschreef de Nationale Kulturdagen, waar ook Cyriel Verschaeven een toespraak

53 James Hinton, *Nine wartime lives. Mass observation and the making of the modern self* (Oxford 2010) 16.

54 Voor mannelijkheid, emoties en de Eerste Wereldoorlog in België, zie: Rose Spijkerman, 'De innerlijke strijd. Emoties in het Belgische leger, 1914-1918' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2021). Het laatste hoofdstuk staat geheel in het teken van dagboeken.

55 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/2206, dagboek aantekening van 30.1.1943 tot 5.2.1943.

56 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/2206, dagboek aantekening van 30.1.1943 tot 5.2.1943.

Illustratie 2 Fragment uit het dagboek van M. Hij nam deel aan een veldtocht in Rusland
(Bron: Rijksarchief Beveren, Krijgshof, 13.06.1946.)

hield. “Op ieders gelaat was geestdrift te lezen,” schreef J.⁵⁷ Soms gaat het ook om politieke uitspraken, zoals bij A.D., die over de Duitsers schreef: “Un tel peuple pourrait-il perdre la guerre?”.⁵⁸ Op die manier geven de oorlogsdagboeken niet alleen info over hun auteur, maar ook over hun rol in de gerechtelijke procedure.

Verder zijn sommige dagboeken ook van nut voor historici die niet per se over de oorlog willen schrijven. Historici die bestuderen hoe gedetineerden hun opsluiting beleven, kunnen putten uit een oorlogsdagboek als dat van R.D.. Hij maakte een heuse kalender in zijn dagboek waarop hij de bezoekdagen in kleur aanduidde en minutieus beschreef hoe hij zijn tijd invulde en wat er op het menu stond (“zaterdag 6/1/45, prima erwtensoep, te veel Julienne. Patat, peeën, niks fameux.”).⁵⁹ Verschillende schrijvers maken melding van hun reis naar het buitenland: Duitsland, maar ook Italië, Noorwegen, Hongarije of Rusland. B.B. bijvoorbeeld geeft een levendige beschrijving van een Russisch dansfeest, “wel ik zeg u, dat is iets wonderbaar. (...) s’nachts [sic] heb ik er van gedroomd, zoo was me dat in m’n gedachten geprent.”⁶⁰ Liefdesbrieven kunnen dan weer kennis bieden over romantische relaties en gevoelens in de jaren 1940, terwijl J.D. nadenkt over de vraag “Hoe moet ‘n man in mijn oogen zijn?”⁶¹.

De dagboeken zijn ook van belang voor wie interesse heeft in visuele en materiële cultuur. G.K. kleefde in zijn dagboek foto’s waarop afgemaakte lichamen te zien zijn, vermoedelijk Duitse soldaten.⁶² De teksten die hij errond schreef, geven inzicht in hoe er aan zulke foto’s betekenis werd gegeven. Andere dagboeken bevatten dan weer tekeningen, terwijl A.D. de kaft van zijn dagboek decoreerde met kaasverpakkingen, van ‘voedzame diëtkaas’ uit Brussel tot Weichschmelzkäse ‘Bergfreund’.⁶³ De dagboeken beantwoorden dan ook niet allemaal aan een zuivere invulling van een dagboek als een platform voor introspectieve reflecties of een beschrijving van ervaringen. Sommige dagboeken bevatten woordenlijsten, andere zijn eerder uitgebreide agenda-aantekeningen terwijl enkele dagboeken ook adressen bevatten. Dagboeken zijn, zoals Martyn Lyons stelt, een mixed

57 RABn, KR Mechelen, dossier 1946/1666, dagboek aantekening op 13 juni 1943.

58 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/3473, dagboek aantekening op 21 oktober 1941.

59 RABn, KR Antwerpen, dossier 1947/2374, dagboek aantekening op 6 januari 1945.

60 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946-89, dagboek aantekening in september 1942.

61 RABn, KR Mechelen, dossier 1946/1666, dagboek aantekening op 18 april 1943.

62 RABn, KR Antwerpen, dossier 1946/2206.

63 RABn, KHA, dossier 22/11/1946.

genre.⁶⁴ Ook het genre 'oorlogsdagboek' an sich kan dus onderzocht worden aan de hand van de bronnen. De oorlogsdagboeken zijn, met andere woorden, een vat vol kennis voor historici met interesse in de oorlogsgeschiedenis of een ruimere sociale geschiedenis.

Over de auteurs

Laura Nys (°1991) werkt als postdoctoraal onderzoeker bij de UGent, vakgroep geschiedenis. Ze verricht onderzoek naar de geschiedenis van emoties, criminaliteit en egodocumenten.

E-mail: Laura.Nys@ugent.be

Bart Willems (°1971) is als archivaris verbonden aan het Rijksarchief in Antwerpen en Beveren. Hij inventariseert onder meer archieven van het militaire gerecht en is lid van de stuurgroep van het oorlogsdagboekenproject van Archiefpunt.

E-mail: Bart.Willems@arch.be

64 Martyn Lyons, *The writing culture of ordinary people in Europe, c. 1860-1920* (Cambridge 2013) 62.

